

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΒΙΒΑΙΟ είναι επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή του δεύτερου μέρους της διδακτορικής διατριβής μου, το οποίο εξετάζει την πεζή παραγωγή του Παπατσώνη (κριτικές, δοκίμια, μελέτες, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, επιστολές). Θεώρησα σημαντικότερο να αφιερώσω ένα βιβλίο σε αυτή τη συγγραφική πλευρά του Παπατσώνη (και όχι στην ποίησή του και την κριτική πρόσληψή της, που με απασχόλησαν στα υπόλοιπα κεφάλαια της διατριβής μου), γιατί η ιδιαίτερα πλούσια και ενδιαφέρουσα κριτική και δοκιμιακή του συνείδηση είναι ελάχιστα διερευνημένες. Δεδομένου, εξάλλου, ότι ποιητής και κριτικός είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, εντυφώντας στον στοχαστή αποκτάμε γνώση και για τον ποιητή. Ελπίζω με το βιβλίο αυτό να αναδειχθούν το σπάνιο διανοητικό βάθος, η πολύπλευρη κριτική ματιά και η ιδιότυπη εκφραστική δύναμη του Παπατσώνη.

Η θησαύριση των πεζών κειμένων της παπατσωνικής βιβλιογραφίας υλοποιήθηκε πολλές φορές στα τυφλά. Αναμφίβολα, πολλά ακόμη τεκμήρια λανθάνουν στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής Ελλάδας, ενώ στην εργασία μου δεν έχω λάβει υπόψη τεκμήρια οικονομολογικού ενδιαφέροντος, απόρροια της εργασίας του ποιητή στο Υπουργείο Οικονομικών. Η διάνθιση του παπατσωνικού *corpus* με νέα κείμενα θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συνδρομή των Λάμπρου Βαρελά, Γιάννη Δημητρακάκη, Βασίλη Λέτσιου, Λευτέρη Παπαλεοντίου, Βασίλη Βασιλειάδη, Μαρίνας Αρετάκη και Mariano Villegas Hernández, που μοιράζονται το ενδιαφέρον μου για τον Παπατσώνη και στάθηκαν με προθυμία δίπλα μου

στις κατά καιρούς αναζητήσεις μου. Στους τρεις πρώτους χρωστώ επιπλέον ευγνωμοσύνη γιατί, ως μέλη της εξεταστικής επιτροπής της διατριβής μου, συνέβαλαν στην αποφυγή ερμηνευτικών αστοχιών. Ξεχωριστή είναι η οφειλή μου στον Σταύρο Ζουμπουλάκη για την αγάπη με την οποία με περιέβαλε, παρέχοντάς μου γενναιόδωρες και ουσιαστικές συμβουλές γύρω από τα αχαρτογράφητα, για εμένα, θεολογικά ύδατα. Την εισαγωγή μου στην ποίηση και την κριτική του Τάκη Παπατσώνη την οφείλω στην Αθηνά Βογιατζόγλου. Κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής μου, η καθοδήγησή της στην προσπάθειά μου να τιθασεύσω ένα έργο ομολογουμένως υπέρογκο, στο οποίο ελλόχευε ο κίνδυνος του ερμηνευτικού αποπροσανατολισμού προς τα θεολογικά μονοπάτια, υπήρξε υποδειγματική. Μέσα από την εμπειρία αυτή κατόρθωσα να ενηλικιωθώ φιλολογικά και συγγραφικά.

Όσον αφορά το αρχειακό κομμάτι, ευχαριστώ ιδιαιτέρως το Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, το Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης της Λουιζιάνα στη Δανία (Nicolas Calas Estate, Louisiana Museum of Modern Art, Humlebaek, Denmark), το οποίο διαχειρίζεται το αρχείο του Νικόλα Κάλας στη Βιβλιοθήκη Βορείων Χωρών της Αθήνας, την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα για το Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, καθώς και το Τμήμα Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη, που πλέον έχει στη συλλογή του το αρχείο του Παπατσώνη. Η ολοκλήρωση της διατριβής μου, καρπός της οποίας είναι και το παρόν έργο, δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς την υποτροφία από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών. Η διδακτική εμπειρία που αποκόμισα τα τελευταία χρόνια στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ. με βοήθησε να αποκτήσω μια πιο αποστασιοποιημένη ματιά απέναντι στην εργασία μου και κυρίως να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου για τη νεοελληνική φιλολογία, κάτι που αποδείχτηκε πολλαπλά γόνιμο για την επανεπεξεργασία της διδακτορικής μου έρευνας.

Τη βαθύτερη ευγνωμοσύνη μου τη χρωστώ στον πατέρα μου ή, ακριβέστερα, στην ανάμνηση του πατέρα μου. Του αφιερώνω την εργασία αυτή, καθώς η αναμέτρησή μου με την εξιδανικευμένη μορφή που του απέδωσα μέσα μου από τον πρόωρο θάνατό του και μετά καθόρισαν τον τρόπο σκέψης και τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΟ ΑΚΟΥΣΜΑ του θανάτου του Τάκη Παπατσώνη, ο Γιώργος Σαββίδης έσπευσε να “συνυπογράψει”¹ την κατά καιρούς διατυπωμένη διαπίστωση για την «καθυστερημένη αναγνώριση» της τέχνης του ποιητή, καταλογίζοντας ευθύνες τόσο στη «βιολογική» του («γενιά», εκείνη του 1920, με την οποία ο ποιητής δεν συντονίστηκε πνευματικά, όσο και στη («γενιά του 1930»)² οι «κριτικοί νομοθέτες» της οποίας, όπως θεωρούσε τους Κ. Θ. Δημαρά και Αντρέα Καραντώνη ο Σαββίδης,³ απέφυγαν να αναγνωρίσουν τον μοντερνισμό του. Αντίθετα, το βάρος αυτού του χρέους επωμίστηκαν νεότεροι μελετητές με βασικό σημείο αναφοράς το αφιέρωμα των *Τετραδίων «Ευθύνης»*.

Γεννημένος το 1895, ο Παπατσώνης θα εμφανιστεί στα νεοελληνικά γράμματα από πολύ νεαρή ηλικία. Στα δεκαπέντε του (1910) θα παρουσιάσει τις πρώτες του μεταφράσεις, ενώ στα δεκαέξι θα δημοσιεύσει το πρώτο του ποίημα στο περιοδικό *Νέα Σκέψις* των Χαρίλαου

1. Τα απλά ανωφερή εισαγωγικά (όχι όσα είναι ενταγμένα σε κατωφερή εισαγωγικά) χρησιμοποιούνται για να διακρίνουν όρους του συγγραφέα και δεν αφορούν παράθεση λόγου τρίτου προσώπου.

2. Θα χρησιμοποιώ στο εξής τον όρο καταχρηστικά εκτός εισαγωγικών, παρά την προβληματικότητά του. Το πρόσφατο πόνημα του Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, *Η έννοια της «γενιάς» στην περιοδολόγηση της ιστορίας, της ιστορίας της λογοτεχνίας και της ιστορίας της τέχνης*, ΠΕΚ, 2019, απαντά αναλυτικά στα εκκρεμή ζητήματα γύρω από τη συγκρότηση του όρου.

3. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Προτάσεις για έναν “τάφο” του Τ. Κ. Παπατσώνη», *Το Βήμα*, 8 Αυγούστου 1976 [=στου ίδιου, *Εφήμερον Σπέρμα (1973-1978)*, Ερμής, Αθήνα 1978, σσ. 231-232].

Παπαντωνίου και Πέτρου Γεωργακόπουλου, με τίτλο «Ο θάνατος του Ποιητή» (τχ. 2, 20 Δεκεμβρίου 1911, σ. 23). Γραμμένοι σε ανισοσύλλαβους ομοιοκατάληκτους ιάμβους, οι πρωτόλειοι στίχοι του δεν προέβαλλαν ιδιαίτερες τεχνοτροπικές αξιώσεις, ενώ αποτύπωναν τον συντονισμό του ποιητή με το ιδιαίτερο μείγμα αισθητισμού και χριστιανισμού που προωθούσε το περιοδικό. Τα επόμενα χρόνια (1915-1917), ο Παπατσώνης θα παρουσιάσει στην εφημερίδα *Ακρόπολις* μια σειρά παραδοσιακών ποιημάτων, τα οποία από τους μελετητές, τότε και αργότερα, θα θεωρηθούν η έναρξη της σταδιοδρομίας του. Τα μισά από αυτά ήταν δραστικά επηρεασμένα από τον κυρίαρχο εθνοπατριωτικό λόγο της εποχής. Στα υπόλοιπα ήταν εμφανής η χριστιανική συνείδηση του Παπατσώνη, ενώ πολλές φορές μπορεί να διακρίνει κανείς και την απροθυμία συμπόρευσής του με τα αυστηρά μετρικά καλούπια. Δεν θα αργήσει, λοιπόν, να αποδεσμευτεί από τους κανόνες του έμμετρου στίχου. Το ποίημα «Beata Beatrix», δημοσιευμένο στη γνωστή ανθολογία του Τέλλου Άγρα το 1922 *Οι νέοι. Εκλογή από το έργο νέων Ελλήνων ποιητών 1910-1920* (Ελευθερουδάκης), θεωρήθηκε για πολλά χρόνια η είσοδος της νεοελληνικής ποίησης στον ελεύθερο στίχο. Βέβαια, όπως απέδειξε η Βαρβάρα Ρούσσου με τη διατριβή της, το εναρκτήριο λάκτισμα της ελευθερόστιχης ποίησης ο Παπατσώνης το είχε ήδη δώσει το 1920 με το ποίημα «Στο βουνό των Ελάτων λίγο πριν από τα Χριστούγεννα».⁴

Σήμερα, λοιπόν, έχουμε μια αρκετά καλή εικόνα της προσωδιακά πρωτοποριακής φύσης της παπατσωνικής ποίησης, στοιχείο που έχει αναγνωριστεί από την κριτική. Ως προς την κατεύθυνση αυτή είχε εργαστεί συστηματικά και ο Αλέξανδρος Αργυρίου. Πέρα από την άριστη μαθητεία του στο δυσερμήνευτο σύμπαν της παπατσωνικής γραφής σε σειρά άρθρων του και κριτικών τα οποία κυκλοφόρησαν συγκεντρωμένα το 2009,⁵ το 1979 είχε επιμεληθεί την ποιητική ανθολογία των εκδόσεων Σοκόλη, ένα καταστατικό γραμματολογικό έργο της νεοελληνικής ποίησης. Ο κριτικός συγκέντρωσε τους «Νεω-

4. Βλ. Βαρβάρα Ρούσσου, *Ο ελεύθερος στίχος υπό το πρίσμα της σύγχρονης μετρικολογίας: τα πρώτα ελληνικά ελευθερόστιχα ποιήματα (1920-1940)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή ΕΚΠΑ, 2007, σ. 297. Για τη στιχουργική ανάλυση της «Beata Beatrix», βλ. σ. 303.

5. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Τάκης Παπατσώνης*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2009.

τερικούς ποιητές του Μεσοπολέμου», παραχωρώντας την πρωτοκαθεδρία της ποιητικής νεωτερικότητας στον Παπατσώνη, ο οποίος μάλιστα “ανοίγει” τον τόμο.⁶ Επιπλέον, ο Αργυρίου ερχόταν να διαλύσει όχι μόνο τις πλάνες για το ποιος τελικά ήταν ο πρώτος τη τάξει εισηγητής του ελληνικού μοντερνισμού, αλλά και τις «παρανοήσεις» τις οποίες είχε «φορτωθεί» το έργο του από την αμηχανία της κριτικής να διαβεί τον Ρουβίκωνα των θρησκευτικών προϋποθέσεων αυτής της ρηζικέλευτης ποίησης. Σε μια παρόμοια συλλογιστική βάση, το 1981, ο Νάσος Βαγενάς αποδομούσε την κυρίαρχη αντίληψη ότι ο μοντερνισμός εν Ελλάδι ξεκινά από τη συλλογή *Στου γλιτωμού το χάζι*, την οποία είχε εκδώσει ο Θεόδωρος Ντόρρος το 1930 στη Γαλλία, ισχυροποιώντας την εκτίμηση ότι ο Παπατσώνης, αν και απωθημένος σε ένα «limbo», ήταν ο «μοναδικός πρωτοπόρος» του μοντερνισμού.⁷

Η μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία του Βασίλη Βασιλειάδη στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου ο μελετητής διερευνά το μεταφυσικό υπόστρωμα της *Εκλογής Α'* (1934),⁸ προσέθεσε το δικό της λιθαράκι στην αναμέτρηση με την αγνοημένη από πολλούς ποίηση του Παπατσώνη.⁹ Ακόμη μια σημαντική εργασία υποδομής θα ολοκληρωθεί το 2007 από τον Δημήτρη Ελευθεράκη. Η διδακτορική του διατριβή, η πρώτη που υποστηρίχτηκε σε ελληνικό πανεπιστήμιο με θέμα τον Παπατσώνη, ερχόταν να μελετήσει σε βάθος την ιδιόμορφη παπατσωνική ποίηση σε συνάρτηση με τα ευρωπαϊκά αναστήματα του Friedrich Hölderlin, του Paul Claudel και

6. Αλέξανδρος Αργυρίου (επιμ.), *Η ελληνική ποίηση. Νεωτερικοί ποιητές του Μεσοπολέμου. Ανθολογία-Γραμματολογία*, Σοκόλης, 1979, σσ. 110-113.

7. Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Γύρω από τις αρχές του ελληνικού μοντερνισμού», *Η Καθημερινή*, 13, 20 και 27 Αυγούστου 1981 [=Η ειρωνική γλώσσα, *Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Στιγμή, 1994, σσ. 88-89].

8. Όλες οι παραπομπές στο εκδεδωμένο ποιητικό έργο του Παπατσώνη γίνονται βάσει της συγκεντρωτικής έκδοσης *Εκλογή Α', Ursa minor, Εκλογή Β', Ίκαρος*, Αθήνα 1988, μόνο με το όνομα της εκάστοτε συλλογής.

9. Βλ. Βασιλειάδης Βασίλης, *Διατάξεις του χρόνου και του φωτός στην ποιητική συλλογή Εκλογή Α' του Τ. Κ. Παπατσώνη (μια αφορμή ανίχνευσης όψεων της ποιητικής του Τ. Κ. Παπατσώνη)*, πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995.

του T. S. Eliot.¹⁰ Επιπλέον, με το εκτενές δοκιμιακό έργο του για *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ού αιώνα* ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος επιδιόταν στην ανάδειξη των αφηγηματικών δομών και της πυκνής εικονοποιίας της ποιητικής γλώσσας του Παπατσώνη, με επίκεντρο τη μεταφυσική και μυστικιστική της κλίση.¹¹ Τέλος, είναι χαρακτηριστικό ότι στο παπατσωνικό έργο, μέχρι τις μέρες μας, έχουν γίνει δεκατρία αφιερώματα,¹² ενώ το 2019 κυκλοφόρησε και το βιβλίο με τις ομιλίες που δόθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη αφιερωμένες στον κριτικό Παπατσώνη.¹³ Συν τοις άλλοις, ποιήματα του Παπατσώνη δεν έπαψαν ποτέ να συμπεριλαμβάνονται σε όλες τις γνωστές ανθολογίες της νεοελληνικής ποίησης από τα μεσοπολεμικά χρόνια και έπειτα, ενώ η παρουσίαση του έργου του αποτέλεσε κομμάτι και των ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας (του Κ. Θ. Δημαρά, του Λίνου Πολίτη, του Mario Vitti, του Roderick Beaton, του Αλέξανδρου Αργυρίου).

10. Βλ. Δημήτρης Ελευθεράκης, *Τ. Κ. Παπατσώνης. Μια εξέταση της ποιητικής του στη διακειμενική προοπτική της ποίησης των F. Hölderlin, P. Claudel και T.S. Eliot*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007. Στο επίπεδο των διδακτορικών διατριβών οφείλουμε να συνυπολογίσουμε και εκείνη του Κώστα Μυρσιάδη που οδήγησε στην έκδοση μονογραφίας (βλ. Kostas Myrsiades, *Takis Papatsonis*, Twayne Publishers Inc., New York 1974), καθώς και τη δυσέυρετη του Constantin Bobas, *Recherches sur la poétique de T. K. Papatsonis*, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), Institut Néo-Hellénique, Décembre 1994.

11. Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ού αιώνα*, τ. Γ', Καστανιώτης, 2007, σσ. 361-460.

12. Παραθέτω χρονολογικά: *Πνευματική Κύπρος*, αρ. 150, χρ. ΙΓ', Μάρτης 1973· «Τιμή στα ογδοντάχρονα του Τ. Παπατσώνη», *Τετράδια «Ευθύνης»*, αρ. 1, ²1999 [1976]· *Νέα Εστία*, τ. 100, τχ. 1185, 15 Νοεμβρίου 1976· *Κριτικά Φύλλα*, τ. Ε', τχ. 3(33), Φθινόπωρο 1976· *Χρονικά Αισθητικής. Ετήσιον Δελτίον της Ελληνικής Εταιρείας Αισθητικής*, τ. 15-16, 1976-1977· *Ευθύνη*, τχ. 79, 1978· *Η λέξη*, τχ. 37, Σεπτέμβριος 1984· *Αφιέρωμα στον Τ. Κ. Παπατσώνη*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Αισθητικής, Αθήνα 1988· *Κ(άππα)*, τχ. 6, Νοέμβριος 2004· *The Athens Review of Books*, τχ. 41, Ιούνιος 2013· *Κουκούτσι*, τχ. 10, Φεβρουάριος-Ιούνιος 2015· *Τ. Κ. Παπατσώνης: 120 χρόνια από τη γέννησή του, 1895-2015*, Manifesto, Ιούνιος 2015· *Φρέαρ*, τχ. 22-23, Ιούλιος 2018.

13. Βλ. *Τ. Κ. Παπατσώνης. Το κριτικό και δοκιμιακό έργο του*, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος / Λόγος, 2019.

Η παραπάνω συνοπτική αναδρομή στη βιβλιογραφία γύρω από τον ποιητή αποδεικνύει ότι παρά το πέπλο λησμονιάς με το οποίο το έργο του πολλές φορές καλύφθηκε, ειδικά από τον θάνατό του και έπειτα, αρκετοί ήταν εκείνοι που αποφάσισαν να καταπιαστούν με το απαιτητικό ποιητικό του ιδίωμα. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να είναι σαφές ότι ακόμη αγνοούμε πολλά από τα συστατικά που συγκροτούν το λογοτεχνικό και στοχαστικό σύμπαν του ποιητή. Για αυτό δεν ευθύνεται μόνο ο έντονα χριστιανικός και μυστικιστικός χαρακτήρας των στίχων του αλλά και οι εκδοτικές πρακτικές του Παπατσώνη, οι οποίες υπήρξαν αποσπασματικές, άκρως επιλεκτικές και εν γένει ιδιόρρυθμες.

Ο Κλέων Παράσχος,¹⁴ στην κριτική για την *Εκλογή Α'*, την πρώτη συγκεντρωτική συλλογή ποιημάτων που εξέδωσε ο Παπατσώνης το 1934, έσπευδε να διευκρινίσει πως ο ποιητής, κατά ομολογία του, είχε ήδη έτοιμες δύο ακόμη συλλογές (*Εκλογή Β'* και *Γ'*), τις οποίες θα δημοσίευε σύντομα. Τελικά, για άγνωστους λόγους, ο Παπατσώνης περίμενε ως το 1962 για να δημοσιεύσει τη δεύτερη —και τελευταία— *Εκλογή* του. Στο μεσοδιάστημα, χάρισε στο αναγνωστικό του κοινό την *Ursa Minor*, το 1944, ένα συνθετικό ποίημα, σφυρηλατημένο μέσα στο καμίνι της γερμανικής Κατοχής και γι' αυτό άμεσα συσχετισμένο με την κόλαση που βίωνε η Ελλάδα. Η σύσταση της *Εκλογής Β'* δείχνει ότι ο Παπατσώνης εγκατέλειψε σταδιακά την αρχική του πρόθεση. Από τα ενενήντα τρία ποιήματα του βιβλίου αυτού μπορούμε με ασφάλεια να χρονολογήσουμε τα εξήντα δύο, από τα οποία μόνο δεκατρία¹⁵ γράφτηκαν πριν από το 1934 — το ένα, μάλιστα, από αυτά, με τίτλο «Στο βουνό των Ελάτων λίγο πριν από τα Χριστούγεννα» (1920), το πρώτο ελευθερόστιχο ποίημα, όπως ανέφερα και παραπάνω, που δημοσιεύτηκε σε ελληνικό περιοδικό, δεν συμπεριλήφθηκε στην *Εκλογή Α'*.¹⁶ Επιπλέον, από την *Εκλογή Β'*

14. Βλ. Κ.[λέων] Παράσχος, «Τ. Κ. Παπατσώνη: *Εκλογή Α'*», *Νέα Εστία*, τ. 16, τχ. 181, 1 Ιουλίου 1934, σ. 619.

15. Τα δεκατρία γίνονται δεκαπέντε, αν συναριθμήσουμε το ποίημα «Η Κιβωτός», το οποίο εικάζω από τη θεματική του ότι γράφτηκε κάπου στα 1919, παρ' όλο που δημοσιεύτηκε το 1936, και το ποίημα «Πόρος» που δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* (τχ. 183, 1 Αυγούστου 1934) μετά τη δημοσίευση της *Εκλογής Α'*.

16. Βλ. Ρούσσου, *ό.π.*, σ. 303.

ο ποιητής εξόρισε σημαντικό αριθμό ποιημάτων που δημοσίευσε την περίοδο 1934-1962 σε διάφορα περιοδικά. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο Παπατσώνης υπήρξε τελικά ιδιαίτερα επιλεκτικός (ή και αυτολογοκρινόμενος) όσον αφορά το ποια από τα πολυπληθή ποιήματά του επέλεξε να συσσωματώσει στην *Εκλογή Β'*. Ο κατάλογος που συνέταξε ο Κώστας Τσιρόπουλος μαζί με τη γυναίκα του Παπατσώνη, την Ευανθία (Ήβη) Εμπεδοκλή, αμέσως μετά τον θάνατο του ποιητή, αποδεικνύει του λόγου το αληθές.¹⁷

Τα ίδια ακριβώς ισχύουν και όσον αφορά τον κριτικό και δοκιμιογράφο Παπατσώνη. Και στην περίπτωση αυτή, η εκδοτική στρατηγική του παρέμεινε ιδιόρρυθμη. Όταν το 1966 δημοσίευσε τον τόμο δοκιμίων με τίτλο *Ο Τετραπέρατος Κόσμος, Α'*, προϋδέαζε το αναγνωστικό του κοινό ότι θα ακολουθούσε και δεύτερος τόμος. Εν τέλει, όμως, ο τόμος αυτός κυκλοφόρησε λίγο πριν από τον θάνατό του, το 1976, χωρίς να περιέχει κριτικά άρθρα ή δοκίμια παλαιότερων ετών. Αντ' αυτού, *Ο Τετραπέρατος Κόσμος, Β'* είναι μια εκτενής μελέτη αφιερωμένη στον Αμερικανό ομότεχνό του Edgar Allan Poe, συντεθειμένη την τελευταία πενταετία της ζωής του Παπατσώνη. Ο τόμος, επίσης, *Όπου ην κήπος*, τον οποίο θα δημοσιεύσει το 1972, αποτελείται από άρθρα της δεκαετίας 1962-1972, με αποτέλεσμα, πλήθος κριτικών, δοκιμίων, μελετών και ταξιδιωτικών κειμένων του Παπατσώνη από τη μεσοπολεμική εποχή και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες —διάστημα κατά το οποίο ήταν έντονα ενεργός σε κριτικό επίπεδο— να παραμείνουν διάσπαρτα στις σελίδες του ημερήσιου και του περιοδικού Τύπου. Οι δύο προαναφερθέντες συγκεντρωτικοί τόμοι δεν αντιπροσωπεύουν ούτε τη μισή από την κριτική παραγωγή με την οποία επενέβη στα λογοτεχνικά δρώμενα των δεκαετιών 1910-1970. Τα άλλα δύο βιβλία του, τα *Άσκηση στον Άθω* (1963) και *Μολδοβαλαχικά του μύθου* (1965), συμπληρώνουν μεν τα νήματα που υφαίνουν τον θρησκευτικό και πολιτισμικό, αντίστοιχα, στοχασμό του, αλλά ελάχιστα στοιχεία προσθέτουν για τον τρόπο πρόσληψης, εκ μέρους του, της ελληνικής και της παγκόσμιας λογοτεχνίας.

17. Βλ. Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «Τ. Κ. Παπατσώνη Επιτάφια, Α'», *Ευθύνη*, τχ. 149, 1984, και «Τ. Κ. Παπατσώνη Επιτάφια, Β'», *Ευθύνη*, τχ. 155, 1984, τώρα στο: *ΑΤΕ*, σσ. 216-225.

Λίγο πριν πεθάνει ο ποιητής, σε εορταστική εκδήλωση για τα ογδοντάχρονά του, ο Σαββίδης επιχείρησε να στρέψει το ενδιαφέρον των μελετητών όχι μόνο προς την ποίηση αλλά και προς τα πεζά κείμενα του τιμώμενου, καθώς πίστευε ότι στα δοκίμιά του «πραγματώνεται μια ανυποψίαστη ανανέωση του ύφους και του ήθους της στοχαστικής πεζογραφίας μας».¹⁸ Πράγματι, τα κριτικά άρθρα και οι δοκιμιακές μελέτες του Παπατσώνη είναι υφολογικά κομψοτεχνήματα, συνδυάζοντας ιστορικές αναδρομές, αφηγηματικά παιχνίδια, εκτενείς εισαγωγές που αιτιολογούν την επιλογή του κρινόμενου έργου, λυρική ένταση που φτάνει συχνά σε υψηλά σημεία, και μια βαθιά ριζωμένη αυτοαναφορικότητα. Καθώς απουσιάζει από τα κείμενά του κάθε κοινοτοπία, ο Παπατσώνης, γράφοντας για κορυφαίους σταθμούς της νεοελληνικής και της παγκόσμιας λογοτεχνίας, ουσιαστικά αποκαλύπτει τα κλειδιά της δικής του ποιητικής, κατά βάση δηλαδή το ιδιαίτερο μείγμα μοντερνισμού και χριστιανισμού που προωθούσε ο ίδιος ή το εξαγνιστικά μεταφυσικό ιδεώδες από το οποίο ήθελε να εμφορείται η λογοτεχνία γενικώς. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «[...] ζητώ από τὴν τέχνη καὶ ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῆς τέχνης [...] ὑγεία καὶ ἀγνότητα ἀπὸ τὴν πρώτη, καὶ ἀνιδιοτέλεια εἰλικρινῇ ἀπὸ τῆ δεύτερη».¹⁹

Ο Παπατσώνης προσέγγισε τόσο τη δημιουργία όσο και την κριτική της λογοτεχνίας μέσα από τη χριστιανική του πίστη. Η επιθυμία του να ενοποιήσει τις δυναμικές της λογοτεχνίας και του χριστιανισμού —ίσως ακόμη και να υποτάξει τις πρώτες στις δεύτερες, θα πρόσθετα— με έμφαση τονίζεται στα εισαγωγικά του σχόλια για τη μετάφραση των *Στίχων Εξορίας* τού Claudel:

Ἔλειπε ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ὁ Ὁμολογητὴς τῆς ἀποκαλύψεως, τῆς χάριτος καὶ τῆς πίστεως, αὐτὸς ποὺ θὰ ἐξαπέλυε τὸ κήρυγμά του, στοὺς κόσμους τῆς Τέχνης, ὁ δέκατος τέταρτος Ἀπόστολος τῆς Λογοτεχνίας, ὁ δεύτερος Παῦλος, στὸν ὁποῖο ἔλαχε ὁ πιὸ τραχὺς ρόλος νὰ κατηχήσῃ καὶ μεταστρέψῃ τὴν σκληροτράχηλη καὶ ἀλαζόνα φυλὴ τῶν λογοτεχνῶν καὶ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ ἰδοὺ, ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς «Στίχους Ἐξορίας» καὶ μετὰ, ξεπηδᾷ καὶ

18. Γ. Π. Σαββίδης, «Εισήγηση για τα ογδοντάχρονα του Τ. Κ. Παπατσώνη», *Το Βήμα*, 17 Φεβρουαρίου 1975 [=Εφῆμερον Σπέρμα, ό.π., σ. 261].

19. Τ. Κ. Παπατσώνης, «Κριτική ενός αμύητου», *Η Καθημερινή*, 23.12.1949.

βροντοφωνεῖ ὁ πιὸ παφλάζων χείμαρρος, ποῦ εἶδε ποτὲ καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ κόσμος τῆς Τέχνης.²⁰

Στο παραπάνω απόσπασμα, διατυπώνεται ρητά η πρόθεση να προσδεθεί η ποίηση στο ἄρμα του χριστιανισμού. Δεδομένης της βαθιάς επίδρασης που του άσκησε ο Γάλλος ποιητής και συγγραφέας θεατρικών έργων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Παπατσώνης κατάφερε να γίνει ένα ελληνικό σύστοιχο του Claudel. Το γεγονός ότι παρέμεινε πιστά προσκολλημένος στην κοίτη του χριστιανισμού σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης θητείας του στα γράμματα, κατέστησε τη φωνή του μια ιδιάζουσα περίπτωση για τα ελληνικά δεδομένα. Το έργο του προβάλλει σθεναρά στο αναγνωστικό κοινό ένα καταστατικό αιτούμενο: τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου και της θέσης της μεταφυσικής στην επίγεια ζωή, σε ένα χρονικό άνυσμα κατά το οποίο η ιερή αυθεντία της πρώτης δεχόταν σοβαρά πλήγματα. Για τον λόγο αυτό, το χριστιανικό κοσμοείδωλο καθορίζει δραστικά τον στοχασμό του, θέτοντας τις γραμμές πάνω στις οποίες καλεί τον άνθρωπο της νεωτερικότητας να βαδίσει ώστε να ξαναβρεί τη χαμένη του ταυτότητα. Αν ο Friedrich Nietzsche συνόψισε εύγλωττα τις διεκδικήσεις των εκκοσμιευμένων νεωτερικών κοινωνιών διακηρύσσοντας τον «θάνατο του Θεού», ο Παπατσώνης, αντίθετα, πάσχισε να θέσει τον κόσμο σε τροχιά επανιεροποίησης, να συνυφάνει τον ευαγγελικό λόγο στο σώμα της κοσμικής ποίησης όπως και της κριτικής, ώστε να μεταγγίσει, θα λέγαμε, στη συνείδηση του αναγνώστη το φιλοσοφικό βάθος του χριστιανισμού.

Βέβαια, ο Παπατσώνης παρέμεινε αναγνωστικό “κεκτημένο” ενός εξοικειωμένου με θρησκευτικά ζητήματα αναγνωστικού κύκλου. Για να το διατυπώσω καλύτερα, παρά την υπολογίσιμη ποσοτικά ενασχόληση κριτικών και λογοτεχνών με την περίπτωσή του, η σύγχρονη φιλολογία παραμένει ελάχιστα εξοικειωμένη με τις προδιαγραφές του στοχασμού του. Η βασική, αλλά σίγουρα όχι η μόνη, ευθύνη θα πρέπει να αποδοθεί στην κεντρική θέση που ο ίδιος ο ποιητής απέδιδε στη θρησκεία του, την οποία οι περισσότεροι κριτικοί δεν φαίνεται

20. Τ. Κ. Παπατζώνης, «Προπαίδεια για την κατάταξη των *Vers d' Exil* στο έργο του P. Claudel», *Πειραϊκά Γράμματα*, χρ. Β', τ. 2, τχ. 2, σ. 62 (η πλαγιογράφηση δική μου). Σε όλα τα παραθέματα (ποιήματα, άρθρα, επιστολές) του Παπατσώνη έχει διατηρηθεί η πρωτότυπη ορθογραφία.

ότι μπορούσαν να κατανοήσουν. Αν προεκτείνουμε το ζήτημα προς αυτή την κατεύθυνση, ο Σταύρος Ζουμπουλάκης συνοψίζει εύγλωττα τα αίτια του εκτοπισμού του Παπατσώνη από τα ενδιαφέροντα της εγχώριας πνευματικής ζωής:

Ήταν ενωτικός και οικουμενιστής. Στην Ορθόδοξη Ελλάδα το πρώτο θεωρείται προδοσία και το δεύτερο παναίρεση. Είναι επομένως εξαιρετικά δύσκολο ένα τέτοιο έργο να βρει κριτικούς και μελετητές να το κατανοήσουν και να το ερμηνεύσουν. Πού να βρει ο Παπατσώνης ομάδα υποστήριξης;²¹

Ομολογουμένως, ο ιδιότυπος χριστιανισμός του Παπατσώνη, το μείγμα καθολικισμού και Ορθοδοξίας, προκάλεσε ιδιαίτερη αμηχανία, τοποθετημένος όπως ήταν στο λογοτεχνικό καλούπι του μοντερνισμού. Και βέβαια, η διττή όψη της χριστιανικότητάς του δεν είναι ο μόνος δυϊσμός που χαρακτηρίζει το έργο του. Το ίδιο συμβαίνει και με τη γλώσσα του, μια δημοτική διανθισμένη με αρχαϊκούς τύπους, δανεισμένους κυρίως από τη χριστιανική γραμματεία, ενώ και το ιδεολογικό πρόσημο της κοινωνικο-πολιτικής του τοποθέτησης παρέμεινε αμφίσημο, με τον ίδιο να απωθεί πολωτικές τοποθετήσεις.

Το φάσμα της κριτικής πένας του Παπατσώνη μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής πνευματικής ζωής τού 20ού αι. εκτείνεται σε μια σειρά από φλέγοντα ζητήματα του καιρού του: από τις πτυχές της καβαφικής ποίησης και κριτικής και την προσπάθεια κατασκευής μιας παράδοσης που δεν θα λησμονεί το λόγιο παρελθόν, την εναντίωση στο εγχείρημα του Άγγελου Σικελιανού να αναβιώσει τις «Δελφικές Εορτές», το διαφιλονικούμενο εκατέρωθεν των πολιτικών επάλλξεων ιδεολόγημα της ελληνικότητας στην τέχνη, την ανανεωμένη πρόσληψη του αρχαίου ελληνικού θεάτρου και την επιθυμία άμβλυνσης των διαξιφισμών μεταξύ «καθαρευουσιάνων» και δημοτικιστών, τη μελέτη του ρομαντισμού, του γαλλικού συμβολισμού, του ευρωπαϊ-

21. Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Αρχή σοφίας και κατακόκκινα όνειρα. Πίστη και έρωτας στον Τ. Κ. Παπατσώνη*, Πόλις, 2017, σ. 10. Με παρόμοιο τρόπο είχε θέσει το ζήτημα του παραγκωνισμού τού Παπατσώνη και ο Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τ. Στ', Καστανιώτης, 2005, σσ. 154-155, προσθέτοντας την αδιαφορία των αγνωστικιστών για «την ποιητική απόδοση των θρησκευτικών υπομνηματισμών».

κού μοντερνισμού και του υπερρεαλισμού με στόχο τον εγκρατή συντονισμό της νεοελληνικής λογοτεχνίας με τις διεθνείς εξελίξεις, μέχρι πιο σύνθετα ζητήματα, σχετιζόμενα με τις ιδεολογικο-πολιτικές εξακτινώσεις της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής ελληνικής διανόησης (φασισμός, κομμουνισμός, σχέση τέχνης και πολιτικής, τέχνη εν καιρώ πολέμου και λογοκρισία). Ο ανατρεπτικός βηματισμός του κριτικού Παπατσώνη σε όλα τα παραπάνω φιλοδοξούσε να συγκροτήσει ένα ιδιάζον συνεχές όπου συναιρούνται ελληνική, ευρωπαϊκή και χριστιανική παράδοση, διαδικασία μέσα από την οποία μορφοποιούνται και τα αισθητικά του πρότυπα. Άλλωστε, η τέλεια κατοχή πέντε ξένων γλωσσών —γαλλικών, αγγλικών, γερμανικών, ισπανικών, ιταλικών (ενώ σίγουρα θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και την άριστη γνώση των αρχαίων ελληνικών και λατινικών)— του έδωσε την ευκαιρία να εγκύψει στη μελέτη των αντίστοιχων λογοτεχνιών, όχι μόνο μεταφράζοντάς τες αλλά και σχολιάζοντας σε εκτενείς μελέτες προσφιλή του έργα. Πρόκειται για μια συνεχή, με αμείωτο ζήλο, ασχολία, που θα μπορούσε να βρει το αντίστοιχό της στον εγκυκλοπαιδισμό του Εμμανουήλ Ροΐδη ή, ακόμη καλύτερα, στο διεθνιστικό πνεύμα του Κωστή Παλαμά. Αρτιώνοντας ένα εκκεντρικό είδος λόγου, τότε λογοτεχνικών τότε θρησκευτικών προεκτάσεων, στόχος της ενασχόλησής του με την κριτική ήταν οι δύο αυτές όψεις του πνεύματος να καταστούν το κέντρο της ίδιας της ζωής.

Βέβαια, όλα τα παραπάνω αναπόφευκτα τον έφεραν σε διάσταση, τις πρώτες δεκαετίες της σταδιοδρομίας του, τόσο με τους καθιερωμένους, στις αρχές του 20ού αι., λογοτέχνες, όσο, στη συνέχεια, και με τη μοντέρνα γενιά του 1930, η οποία κοσμοθεωρητικά, τα μεσοπολεμικά χρόνια τουλάχιστον, βρισκόταν στον αντίποδα του χριστιανισμού. Η σύγκρουση αυτή δεν είναι μόνο φιλοσοφική αλλά και πολιτισμική. Η παιδεία, η κουλτούρα και η γλώσσα τού Παπατσώνη είναι βαθιά εμποτισμένες από τη χριστιανική γραμματεία, γεγονός που τον καθιστά μια ξεχωριστή περίπτωση σε σύγκριση με την πλειονότητα των υπόλοιπων λογοτεχνών, καθώς το πολιτισμικό συγκείμενο του λόγου του ανακαλεί συνεχώς τη χριστιανική παράδοση.

Πόσοι, άραγε, διάβασαν τον Παπατσώνη σε βάθος, όσο ο ποιητής βρισκόταν εν ζωή, και προσπάθησαν να αφουγκραστούν τις απαιτήσεις της ιδιαίτερης θρησκευτικής του κλίσης, χωρίς να παρασυρθούν από τις προσωπικές τους προκαταλήψεις, και πόσοι, άραγε, τον

διάβασαν έχοντας κατά νου ότι, παρά τον ιδεαλιστικό²² πυρήνα της σκέψης του, ουδέποτε απομακρύνθηκε από ζητήματα αιχμής της εποχής του, και κυρίως από ζητήματα οριοθέτησης και αποσαφήνισης του πολιτισμικού προσώπου του νέου ελληνισμού; Το πυκνό πέρασμα του ποιητή από την ποίηση και την κριτική των ελληνικών γραμμάτων και τεχνών έδειξε πως, παρά τις εμπάθειες, τις αβλεψίες και μια προϊούσα αμηχανία που διογκώθηκε συν τω χρόνω, προέβαλλε επιτακτικά η ανάγκη ανάγνωσης του έργου του σε συνάρτηση τόσο με τα μερίζονα θέματα της εποχής του όσο και με τη χριστιανική κοσμοθεωρία που η γραφή του ενεργοποιούσε. Ο ορισμός που έδωσε ο ίδιος στην κριτική είναι καταλυτικής σημασίας:

Κριτική θά πεί ἐμβάθυνση, δύναμη ἐρμηνείας, ἀμεροληψία, κατανίκηση τῶν προσωπικῶν γούστων καὶ ἐξήγηση τῶν βαθυτέρων αἰτίων τῶν ἐμφανίσεων. Βαθειὰ γνώση, συνδυασμένη μὲ προφητικὴν ἑξάρση καὶ συνάμα ἀγάπη.²³

Αναντίρρητα, η ρομαντικών καταβολών μεταφυσική ένταση προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό τη γραφή του Παπατσώνη, καθιστώντας τα κείμενά του πολλές φορές δυσερμήνευτα. Και παρά το γεγονός ότι η αμεροληψία και το προσωπικό του γούστο δεν κατανικήθηκαν πάντοτε, σίγουρα οι ερμηνευτικές του καταθέσεις είναι μεγάλης αξίας, καθώς κατορθώνει να κάμψει τη συγγραφική φιλαρέσκεια και να αναμετρηθεί με το διανοητικό και συναισθηματικό βάθος της λογοτεχνίας. Για τον Παπατσώνη, το εκάστοτε έργο καταξιωνόταν μέσα από τον δρόμο του ρομαντισμού, όπως τον αντιλαμβανόταν ο ίδιος ως το καταλυτικό κίνημα στην ιστορία των ιδεών που έφερνε τον άνθρωπο κοντά στον υπερβατικό χώρο του Θεού. Θα πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί πως τα συμπεράσματα του Παπατσώνη δεν αφήνονταν βορά εντυπωσιολογικών αντιλήψεων, στοιχείο που σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει την εγχώρια κριτική των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι.

22. Χρησιμοποιώ τον όρο *ιδεαλισμός* σε μια περισσότερο εκλαϊκευμένη προοπτική, ως *πριμοδότηση* του πνεύματος έναντι των αισθήσεων και της ύλης. Σε καμία περίπτωση δεν υπονοείται οποιαδήποτε κατηγοριοποίηση του Παπατσώνη σε ένα από τα παγιωμένα φιλοσοφικά ρεύματα που φιλοξενούνται κάτω από τη σημασιολογική ομπρέλα του όρου, ή προσπάθεια ένταξής του σε μια συγκεκριμένη αισθητική θεωρία.

23. Τ. Κ. Παπατσώνης, «“Κάθοδος από τον Παρνασσό” της κυρίας Ντίλυσ Πάουελ», *Η Καθημερινή*, 21 Ιανουαρίου 1935 [=ΤΚΑ, σ. 510].

Το σταθερό αισθητικό και φιλοσοφικό του κριτήριο κατοχυρώνεται μέσα από τη βαθιά πίστη του στον ανθρωπιστικό στόχο της τέχνης. Όσο και αν στο εύρος των μεταμοντέρνων θεωριών ο όρος έχει κηλιδωθεί και ποινικοποιηθεί ως υπεύθυνος για τη δημιουργία καταπιεστικών αφηγημάτων,²⁴ για τον Παπατσώνη η τέχνη του λόγου ήταν προορισμένη να υπηρετήσει τον άνθρωπο: αφενός να τον ενισχύσει στον δρόμο κατανόησης της τελεολογίας του, αφετέρου να του ανοίξει έναν δίαυλο επικοινωνίας με τον πλαστουργό του.

Όσον αφορά τη δική μου μέθοδο εξέτασης του πεζού λόγου του ποιητή, περιορίζομαι σε δύο πολύ σύντομες παρατηρήσεις. Η ογκώδης έκταση του υλικού επέβαλε τη χρονική περιοδολόγησή του, ώστε να αναφανεί η εξελικτική πορεία των θέσεων του Παπατσώνη γύρω από τη λογοτεχνία, μέσα από μια ιστορικο-συγκριτολογική ανάλυση. Για τον λόγο αυτό, αποφάσισα να μελετήσω το υλικό ανά δεκαετίες, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η χρονική αλληλουχία τηρείται αυστηρά. Επιπλέον, όπως φαίνεται από τις θεματικές ενότητες κάθε κεφαλαίου, συχνά αξιοποιώ τις ενδοκειμενικές πληροφορίες των άρθρων, οι οποίες εμπλουτίζουν την εμβάθυνση στη χριστιανική σκέψη του κριτικού. Αναφορικά δε με το πλούσιο μεταφραστικό έργο του, αυτό λαμβάνεται σε αρκετά σημεία υπόψη, στον βαθμό που ενισχύει τους προβληματισμούς μου γύρω από το λογοτεχνικό προφίλ που προωθούσε ο ίδιος.

Αφετηρία της αρχικής μου απόφασης να εμπλακώ ερευνητικά με το κριτικό και δοκιμαϊκό έργο του Παπατσώνη στάθηκε η γοητευτική δύναμη της γραφής του να ενεργοποιεί έναν *modus vivendi* βαθιά επηρεασμένου από τη λογοτεχνία πρωτίστως και δευτερευόντως από την ουμανιστική ηθική του χριστιανισμού. Υπό αυτήν την έννοια, η αρχιτεκτονική του στοχασμού του χτίζει το υπαρξιακό οικοδόμημα που ο ίδιος ο Παπατσώνης ευελπιστούσε να θεμελιώσει στη ζωή μέσω της λογοτεχνίας. Παρά το γεγονός ότι τελούμε υπό καθεστώς συνεχούς εκκοσμίκευσης, ελπίζω το βιβλίο αυτό να αναδείξει την άγνωστη πλευρά της κριτικής σκέψης του Παπατσώνη, κυρίως δε τους όρους και τις προϋποθέσεις της όχι ως ενός κλειστού κυκλώματος επικοινωνίας μνημένων στα χριστιανικά ζητήματα, αλλά ως ενός τ(ρ)όπου διασταύρωσης με έναν λόγο που μας εισάγει σε μια διαφορετική κοιτίδα βιοθεωρίας.

24. M. H. Abrams, *Τι είναι μια ανθρωπιστική κριτική*; Μτφρ. - επιμ. Άρης Μπερλής, MIET, Αθήνα 2014, σ. 15.

1.

1910-1920:
ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΤΣΩΝΗ

ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΑΥΤΗ ο Παπατσώνης είναι φανερά προσηλωμένος στην καλλιέργεια της ποίησής του, τα πρώτα δείγματα της οποίας παρουσιάζει εντατικά στην *Ακρόπολη* του Γαβριηλίδη (από το 1912), καθώς και σε άλλα έντυπα της εποχής.¹ Στην ίδια εφημερίδα θα εγκαινιάσει την κριτική του παρουσία το 1915, γράφοντας για την ομιλία που παρακολούθησε με θέμα το 24ο canto του δαντικού *Παραδείσου* από τον Ιταλό διπλωμάτη Bosdari. Το άσμα που ερμήνευσε ο Ιταλός ομιλητής έχει πολιτογραφηθεί στην ιστορία της δαντικής γραφής ως η «απολογία πίστεως» του μεσαιωνικού ποιητή, και σε ένα παρόμοιο κλίμα ο ίδιος ο Παπατσώνης καταγράφει μια σύντομη ανάλυση των όσων άκουσε. Η μαγεία που του προκάλεσε η εκδήλωση αυτή, φτάνοντας να τη χαρακτηρίσει ως «μυσταγωγία», είναι ενδεικτική του μεγάλου ενδιαφέροντος που

1. Όπως ήδη τονίσθηκε, και σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, ως ποιητής πρωτοεμφανίζεται το 1911, αλλά η συνεργασία του με την *Ακρόπολη* είναι εκείνη που τον καθιερώνει περισσότερο στη συνείδηση του κριτικού κοινού της εποχής του. Βέβαια, η μεταφραστική ιδιότητα είναι αυτή με την οποία παίρνει το βάπτισμα του πυρός στον λογοτεχνικό στίβο το 1910 από τις στήλες του νεανικού περιοδικού *Ελλάς* (βλ. Αλέξης Ζήρας, «Πρώιμες μεταφραστικές δοκιμές του Τ. Κ. Παπατσώνη», *μικροφιλολογικά*, τχ. 4, Φθινόπωρο 1998, σσ. 25-26).

φαίνεται να τον διακατέχει από την πρώτη του νεότητα για θεολογικά ζητήματα. Το συγκεκριμένο κείμενο, όμως, παρουσιάζει το επιπρόσθετο ενδιαφέρον ότι με αυτό εκφράζει για πρώτη φορά το θρησκευτικό κράμα των δύο χριστιανικών δογμάτων που θα προωθήσει με το έργο του. Αφού πρώτα ψέξει την απουσία του ορθόδοξου κλήρου από την εκδήλωση, θεωρώντας ότι «θα τὸν ὠφελοῦσε μία τέτοια μεταρσίωση, ἂν τοῦ ἦταν προσιτή», κλείνει την ανάλυση του άσματος με δική του μετάφραση του απολογητικού λόγου του Δάντη μπροστά στον Άγιο Πέτρο, όταν ο τελευταίος ελέγχει την αφοσίωσή του στον Θεό ύστερα από την παράκληση της Βεατρίκης:

Νὰ τί πιστεύω. Ἕνα Θεὸ μόνον, αἰώνιο, ποὺ ὅλους τοὺς οὐρανοὺς κινεῖ, ἀκίνητος αὐτός, μὲ ἀγάπη καὶ στοργή. Καὶ γι' αὐτὴ μου τὴν πίστη δὲν ἔχω μόνο ἀπόδειξες φυσικὲς καὶ μεταφυσικὲς, ἀλλὰ ἔχω καὶ τὸν Μωυσῆ, καὶ τοὺς Προφῆτες, καὶ τοὺς Ψαλμοὺς, καὶ τὸ Εὐαγγέλιο, καὶ τὰ δικὰ σας τὰ γραπτὰ, ποὺ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα σᾶς ἐφώτισε νὰ γράψτε. Πιστεύω σὲ τρία πρόσωπα αἰώνια, μὲ μία μόνο φύση. Καὶ τόσο τρία καὶ τόσο ἓνα, ὥστε νὰ λέω *sunt καὶ est*.²

Το χωρίο αυτό της υποταγής του κρινόμενου ποιητή στον Θεό (σε αρκετά πιστή απόδοση του πρωτότυπου κειμένου) απηχεί εν πολλοίς το δόγμα του λατινικού (μεσαιωνικού) κόσμου και την «ιδέα του *summum ens* (όλου ὄντος)»,³ απ' όπου και πηγάζει η ταύτιση ουσίας και φύσης των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας στην πίστη των καθολικών. Όπως και να έχει η υπόθεση πίσω από την αποφαιτική θεολογία του ιταλικού θρησκευτικού έπους, το μεταφραστικό και ερμηνευτικό εγχείρημα του Παπατσώνη δίνει το θρησκευτικό στίγμα που εξ αρχής διακρίνει το έργο του, με τον ίδιο να μη διασαφηνίζει τη θέση του σχετικά με την ανατολικοδυτική

2. Τ. Κ. Παπατσώνης, «Ο Δάντης και η πίστη. Μια ομιλία του κυρίου Μποσντάρνι», *Ακρόπολις*, 09.01.1915 [=TKA, σ. 166]. Στον υποσελίδιο χώρο εφεξής θα σημειώνονται μόνο οι πρώτες δημοσιεύσεις, όπου αυτό είναι εφικτό· διαφορετικά οι παραπομπές θα είναι παρένθετες στο κυρίως κείμενο.

3. Steven Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως λίγο πριν από την Άλωση της Πόλης μέχρι και την Επανάσταση του 1821*, μτφρ. Πολυξένη Αντωνοπούλου, Γκοβόστης, 2010, σ. 119.

σχισματική αντιδικία. Επιπλέον, οφείλει να παρατηρήσει κανείς τη στρωτή δημοτική που υιοθετεί στον πεζό του λόγο, τακτική στην οποία θα απιστήσει δεκαετίες αργότερα μονάχα σε δύο περιπτώσεις, υπό την πίεση ανωτέρω επιβεβλημένων αγκυλώσεων (Ακαδημία και χουντικό καθεστώς). Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι εξάιρει την παρουσία του καθηγητή Νικόλαου Ποριώτη στην εκδήλωση αυτή, ενός σθεναρού υπέρμαχου του δημοτικισμού, και ιδιαίτερα της ψυχαρικής του διακλάδωσης.⁴

Σε γενικές γραμμές, η δημοτική του Παπατσώνη δεν μοιάζει και πολύ με το γλωσσικό όργανο της πλατιάς μάζας του πληθυσμού, όπως αυτό το προωθούσε η εκσυγχρονιστική γλωσσολογική εκστρατεία του *Νουμά* ή η *Ακρόπολη*, το έντυπο που είχε πυροδοτήσει την έκρηξη των Ευαγγελικών⁵ το 1901 με τη δημοσίευση μέρους από το *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο* σε μετάφραση στη δημοτική από τον Αλέξανδρο Πάλλη και προλογικό σημείωμα του ίδιου του εκδότη της, του Γαβριηλίδη. Τύποι όπως «γίνηκε», «απόδειξε» ή «μόδωκε», ή ακόμη και η προσαρμογή στους συντακτικούς κανόνες της νέας ελληνικής, στοιχεία που απαντούν στο προηγούμενο δαντικό άρθρο, δείχνουν ότι ο Παπατσώνης δεν θέλει να ντύσει τους στοχασμούς του με αρχαία γλωσσικά κατάλοιπα, τα οποία, ωστόσο, δεν εξοβελίζονται εντελώς (βλ. «πάτερ», «έφωτισε»). Βέβαια, λόγω της θεματικής του κειμένου, ίσως πρέπει να μας προβληματίσει περισσότερο η επίδραση του Δάντη όσον αφορά την υιοθέτηση μιας συναιρετικής (λόγιας - λαϊκής) γλωσσικής

4. Ενδεικτικά τις θέσεις του Ποριώτη επί του γλωσσικού μπορεί κανείς να ανασύρει από την επίθεσή του μέσα από τις στήλες του *Νουμά* (Φεβρουάριος-Απρίλιος 1916) στον Γρηγόριο Ξενόπουλο, τον οποίο κατακρίνει δριμύτατα για τις αντιψυχαρικές του πεποιθήσεις, όπως και από το άρθρο του Γ. Γ. Αλυσανδράτου, «Στο περιθώριο των Ευαγγελικών: σατιρικά και άλλα κείμενα», στον συλλογικό τόμο *Ευαγγελικά (1901) – Ορεσטיακά (1903). Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (31 Οκτωβρίου και 1 Νοεμβρίου 2003), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2005, σσ. 207-219.

5. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά, βλ. Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766-1976*, μτφρ. Γρηγόρης Κονδύλης, Πατάκης, 2013, σσ. 310-316.

γραμμής και η αφοσίωση του τελευταίου στην υπεράσπιση της κοινής ιταλικής μεσαιωνικής γλώσσας, την οποία εμβολίασε στο σώμα της κατεστημένης επίσημης εκδοχής της λατινικής.⁶ Σε κάθε περίπτωση, το λόγιο ιδίωμα των εκκλησιαστικών κειμένων και ύμνων άσκησε αδιαμφισβήτητητα ακόμη μεγαλύτερη επιρροή στον ποιητή Παπατσώνη και ακολούθως και στον κριτικό Παπατσώνη. Είναι χαρακτηριστική η αιτιολόγηση της γλωσσικής του στάσης έναν χρόνο περίπου αφότου εξέδωσε την πρώτη του συλλογή:

[Τὰ ποιήματά μου] ἀναπνέουν καὶ ζοῦν γενικὰ σὲ μία ἀτμόσφαιρα θρησκευτικότητος. [...] Αὐτὴ τους ὅμως ἡ μορφὴ δὲν εἶνε σκοπὸς μου ὅταν γράφω, ὅπως νομίζουν πολλοί, ἀλλὰ συνέπεια τῆς οὐσίας τους καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τους. Αὐτὴ ἐπίσης ἀπαιτεῖ νὰ χρησιμοποιῶ στὰ ποιήματά μου λέξεις ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν τροπαρίων. Δὲν τὸ κάνω ἐπίτηδες. Οἱ λέξεις αὐτὲς μαζὶ μὲ τὴ δημοτικὴ μας ἔχουν ζυμωθῇ μέσα στὴν ψυχὴ μου, στὴ θρησκευτικότητά μου, κ' ἔχει ἔτσι ἀποτελεσθῇ μέσα μου ἓνα ὁργανικὸ σύνολο γλώσσας. Καὶ νομίζω, πὼς ἡ δημοτικὴ κ' ἡ γλώσσα τῶν τροπαρίων ἀποτελοῦν τὴ ζωντανὴ γλώσσα μας.⁷

Η ἔλξη που νιώθει ο Παπατσώνης για τον Δάντη είναι τόσο μεγάλη, ὥστε επανέρχεται σε αυτόν σε δεύτερη μελέτη του το 1917, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Λόγος* του Φάνη Μιχαλόπουλου. Η θεολογική ευφορία πρωτοστατεί και εδώ, καθὼς ο μελετητής καταγράφει τις ψυχικές διεργασίες που συντελούνται στην ψυχὴ του, «ἐξαϋλωμένη ἀπὸ τὴν τόση Δαντικὴ ἐπιρροή».⁸ Αν προηγουμένως ἠθέλε να εξυμνήσει την ἀξία της πίστης, τώρα επανέρχεται στην

6. Βλ. πρόχειρα Γιώργος Κεντρωτής, «Ο Δάντης και η λαϊκὴ γλώσσα», *Το Βήμα*, 07.10.2001, <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=137363>, τελευταία ἀνάκτηση 03.08.2020.

7. Α. Δαράκης, «Μια ὥρα με τον κ. Παπατσώνη», *Ηχώ της Ελλάδος*, 21.04.1935. Σε συνέντευξη που θα παραχωρήσει στον Γιώργο Κάρτερ στο Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας χρόνια μετὰ, στις γλωσσικές επιδράσεις θα προσθέσει και το ἀντίστοιχο λειτουργικὸ ιδίωμα των λατινικών, βλ. Γιώργος Κάρτερ, «Μιλούν οι λογοτέχνες μας... πρὶν ἀπὸ 32 χρόνια» [ἀποφωνημένες συνεντεύξεις], *Νέα Ἑστία*, τ. 138, τχ. 1637, 15 Σεπτεμβρίου 1995, σσ. 1202-1203.

8. Τ. Κ. Παπατσώνης, «Του Παραδείσου Ἄσμα ΚΕ'. Εἰστατικὴ μελέτη», *Λόγος*, τχ. 2, Αύγουστος 1917 [=ΤΚΑ, σ. 169].

παράφραση του αμέσως επόμενου άσματος για να διατρανώσει την ελπίδα, η οποία συμπυκνώνεται στο πρόσωπο του αγίου Ιακώβου. Στο κείμενο αυτό αρχίζει να προβάλλει με αρκετή ευκρίνεια η γλωσσική μετριοπάθεια του Παπατσώνη, με τον συγκερασμό του υψηλού και του χαμηλού ύφους. Ιδιωματικοί λαϊκοί τύποι, όπως «Άη Γιάκωβος», «Βαφτιστικιά», «ῥῥω», «λυγάει», «τῶσεισεν», «ὀρμηνεύουμε», «χαλνῶ», αντηχούν περίεργα δίπλα όχι μόνο στα αρχαιοελληνικά βιβλικά παραθέματα αλλά και σε λέξεις που ακολουθούν τη γραμματική της καθαρεύουσας («νεοπαρουσιασθέντα», «Ἠγιασμένοι», «ἤτο», η σποραδική παρουσία του τελικού /ν/ στην αιτιατική ενικού).⁹ Αν πρέπει με κάποιο τρόπο να ερμηνεύσουμε αυτή τη γλωσσική ιδιαιτερότητα, ο ασφαλέστερος θα ήταν μέσα από τη δίοδο του συγκρητιστικού πνεύματος που διακατέχει τον ποιητή. Μια παρόμοια διάθεση «αλλόκοτων» μείξεων αποκαλύπτεται ευδιάκριτα στο σημείο εκείνο που παρακάμπτει τη θρησκευτική αφήγηση και εστιάζει στη χρήση της λατινικής γλώσσας στη δαντική ποίηση, κάτι που προϋδεάζει για τη μετέπειτα οικειοποίηση των λατινικών από τον ίδιο στο εύρος του δικού του ποιητικού έργου:

Πόσον άπλοϊκοί είναι ὅσοι, κάνοντας τὸν Κριτικό, ζητοῦν νὰ βροῦν δικαιολογία γιὰ τὶς λατινικὲς παρεμβολὲς τοῦ Δάντη, καὶ καταλήγουν, στὸ ὅτι μόνον ἡ συνήθεια τὸν σώζει. Ἀλλὰ τὰ λατινικὰ εἶναι τὸ Ἀγίασμα. Ἡ ἱερὴ παράδοση κάνει τὰ παρακμασμένα λατινικὰ νὰ λάμπουν, σὰ σὲ φωτοστέφανον καὶ ν' αὐλώνουν, ν' ἀγγελοποιοῦν τὶς πιδὸν ἀγνὲς στιγμές. [...] Πόσο θάθελα κι' ἐγὼ νὰ αἰσθανόμουν μία τέτοια παραζάλη, ποὺ θ' ἄρχιζα, ὅχι μία λέξην ἢ δυό, τὸ *coram me*, ἀλλὰ πλῆθος λατινικῶν νὰ μελωδῶ, καθὼς εἶμαι ἀχαλιναγώγητος καὶ πένης ἀπὸ ἀκρασία, μπροστὰ στὸν θεῖο χαλινὸ τοῦ Δάντη. Ἀλλὰ ποῦ ν' ἀξιωθῶ γιὰ τόσο πολὺ! (TKA, σσ. 174-175)

9. Αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια οδό είχε ακολουθήσει και ως μεταφραστής. Πολύ χαρακτηριστικά από γλωσσικής άποψης είναι τα νεανικά του μεταφράσματα του Γερμανού Ludwig Uhland, ποιητή ταγμένου στη μελέτη της μεσαιωνικής λυρικής μπαλάντας, λαϊκότροπου ιδιώματος, βλ. Τάκης Παπατσώνης, «Λουδοβίκος Ούλανδ», *Ελλάς*, αρ. 413, 7.02.1913, σ. 4 (μεταφράζονται τα ποιήματα «Στην Πατρίδα», «Ευτυχισμένος θάνατος», «Ο Βοσκόζ»).

Το εντατικό ενδιαφέρον του Παπατσώνη για τον Δάντη, κατά την πρώτη φάση της κριτικής σταδιοδρομίας του, αντανακλά τη δική του προσπάθεια να δημιουργήσει τέχνη εναρμονιζόμενος με τις κατευθυντήριες αρχές της θρησκευτικής εποποιίας του μεσαιωνικού δασκάλου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ τα εθνικοπατριωτικά ιδεώδη (οξυμένα στον απόηχο του Μεγάλου Πολέμου) επηρέασαν σημαντικά τα πρώτα του ποιήματα, το ίδιο δεν συνέβη με τις μελέτες του. Ευθυγραμμισμένες εξαρχής με τον κόσμο της θρησκευτικής γραμματείας υπογράφμιζαν τα μηνύματα της χριστιανικής κοσμοθεωρίας, όπως αυτό της ελπίδας που προωθούσε το 25ο Άσμα του δαντικού *Παραδείσου*.

Ομολογουμένως, τα πρώτα επτά χρόνια της λογοτεχνικής του πορείας (1913-1920) η πνευματική φυσιογνωμία του Παπατσώνη είναι ακόμα αδιαμόρφωτη. Περισσότερο είναι στραμμένος στο δούλεμα του στίχου και στην επεξεργασία της θρησκευτικής του έμπνευσης. Εκτός από τον Δάντη, τα χρόνια αυτά διαβάζει παράλληλα πολύ και τον Ισπανό ποιητή Ramón María del Valle-Inclán y de la Peña, ο οποίος θεωρείται ο κατεξοχήν εκφραστής του μοντερνιστικού πνεύματος στην ιβηρική χερσόνησο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι το ανανεωτικό αίτημα που θα προτάξει ο Παπατσώνης την επόμενη δεκαετία δεν συγκροτείται τυχαία, αλλά είναι το αποτέλεσμα του έγκαιρου συντονισμού του με τις εξωελλαδικές νεωτερικές λογοτεχνικές κινήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή που απευθύνει προς τον Παλαμά το 1916, αντιτασσόμενος στο σχετικό κριτικό σημείωμα του τελευταίου για τον νομπελίστα Ισπανό δραματουργό José Echegaray y Eizaguirre, τον οποίο ο ομοεθνής του ποιητής Inclán προσελάμβανε άκρως αρνητικά, κατηγορώντας τον για μίμηση και κατασκευή «νεροβρασμάτ[ων]». Η επιστολή δημοσιεύεται από τον ίδιο τον Παλαμά, δίνοντας την εντύπωση ότι ένας καθιερωμένος λογοτέχνης δεν αγνοεί τις αντιρρήσεις των νεότερων. Οι παπατσωνικές ενστάσεις ήταν καλή «αφορμήν και εις ημάς τους οψιμαθείς σκέψων, αποριών, συζήτησεων», ομολογούσε ο Παλαμάς, αν και η σημείωση ότι αφορούσαν περισσότερο «τους αλκοολικούς του αισθητισμού», άφηνε να εννοηθεί πως τηρούσε κάποιες επιφυλάξεις. Ασχέτως των διαφαινόμενων διαφορετικών αντιλήψεων μεταξύ των